

УДК 347.9

М. Г. Поліщук

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ЗАПОВІТУ ТА ПІДСТАВИ ДЛЯ ВИЗНАННЯ ЙОГО НЕДІЙСНИМ

Стаття присвячена розгляду поняття «заповіт», складанню заповіту, способам визнання заповіту недійсним відповідно до чинного законодавства України, судової практики щодо цього питання в Україні та країнах світу.

Ключові слова: заповіт, суд, цивільне право, цивільний процес, спадкове право, спадок, нотаріус, спадкування.

Постановка проблеми. Актуальність даної теми полягає в тому, що останнім часом спадкове право досить розвинулося, і кількість громадян, які виражають свою волю щодо вирішення долі їхнього майна після смерті, збільшується кожного року. Це зумовлено розвитком ринкової економіки та приватного підприємства. 15 грудня 2017 р. набули чинності зміни в Цивільному кодексі України, але саме в кн. 6 цього Кодексу «Спадкове право» нововведень та правок не було, тому необхідно об'єктивно дослідити, чи потребує все ж таки процедура спадкування за заповітом та визнання заповіту недійсним удосконалення, а також потрібне теоретичне розроблення концептуальної основи спадкування за заповітом та визнання заповіту недійсним. На жаль, дуже часто трапляються випадки, коли нечесні, недобросовісні громадяни, які бажають швидко та без зусиль одержати майно для свого збагачення, одурюють людей похилого віку, незаконними схемами змушують людей складати заповіти на свою користь, тим самим позбавляючи законних спадкоємців їхніх прав на спадок. Визнати заповіт недійсним можна лише через суд, подавши позовну заяву до суду за місцем відкриття спадщини (смерті заповідача). У судовій практиці трапляється багато справ щодо визнання недійсним заповіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання недійсності заповітів вивчали і раніше, наприклад, такі науковці,

як: О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт.

Мета статті – з'ясувати підстави для визнання заповіту недійсним і можливості вдосконалення законодавства із цього питання.

Виклад основного матеріалу. Спадкування за заповітом є одним із видів спадкування, воно висувається на перше місце, оскільки найбільше відображає волевиявлення спадкодавця.

Відповідно до ст. 1216 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Спадкування розуміється як перехід майнових і деяких особистих немайнових прав і обов'язків фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб – спадкоємців. Спадщиною є сукупність цих прав та обов'язків. Сукупність правових норм, які регулюють умови і порядок спадкування, становить інститут цивільного права, який іменується «спадкове право». Спадкове право захищає власність фізичних осіб, стимулює їхню матеріальну зацікавленість у результатах праці, зрештою, зміцнює сімейні відносини, оскільки закон відносить до спадкоємців осіб, пов'язаних зі спадкодавцем кровним походженням, шлюбними відносинами, усиновленням. Спадкування – це правовідносини, в яких є дві сторони: спадкодавець і спадкоємець. Спадкодавцями можуть бути тільки фізичні особи – громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Не мо-

жуть бути спадкодавцями юридичні особи, оскільки в разі припинення діяльності організацій порядок передачі їхнього майна іншим особам або державі визначається не нормами про спадкування, а спеціальними правилами про ліквідацію чи реорганізацію юридичних осіб.

Спадкоємці – це вказані в заповіті або в законі особи, до яких переходять цивільні права й обов'язки спадкодавця. Спадкування виникає в разі смерті фізичної особи або оголошення її померлою встановленим законом порядком, де підставою для виникнення спадкових правовідносин є рішення суду, яке ґрунтується на припущенні, що фізична особа (спадкодавець) померла. З такими юридичними фактами закон пов'язує появу в спадкоємців права на прийняття спадщини, а в усіх інших осіб – обов'язку не перешкоджати їм у здійсненні цього права. Після прийняття спадщини спадкоємець стає учасником тих самих правовідносин, суб'єктом яких раніше був спадкодавець, тобто фактично відбувається заміна суб'єкта в правовідносинах, учасником яких був спадкодавець. Крім цивільних прав, до спадкоємців переходять також і майнові обов'язки спадкодавця (наприклад, сплата боргів, компенсація завданої шкоди тощо). Права й обов'язки спадкодавця, що входять до складу спадщини, переходять до спадкоємців як єдине ціле. Тому, якщо спадкоємець приймає якусь частину спадщини, то він вважається таким, що прийняв усю спадщину, що йому належить за законом і за заповітом. Такий перехід прав і обов'язків називається універсальним правонаступництвом, де спадщина переходить до спадкоємця як єдине ціле.

Відповідно до ст. 1233 ЦК України, заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Закон надає фізичній особі право призначити спадкоємців шляхом складання заповіту та розподілити спадкове майно, майнові права й обов'язки на свій розсуд.

Заповіт – розпорядження особи (заповідача) щодо належного їй майна, майнових прав і обов'язків на випадок своєї смерті, складене встановленим законом порядком. За своєю юридичною природою заповіт є одностороннім правочиним.

Як правочин він має відповідати всім вимогам, що звичайно пред'являються до правочинів відповідно до ЦК. Його значення полягає в тому, щоб визначити порядок переходу всього майна, майнових прав і обов'язків до певних осіб, якого будуть дотримуватися після смерті заповідача.

Заповідач має право на свій розсуд заповідати майно будь-яким особам, будь-яким чином визначити частки спадкоємців у спадщині, позбавити спадщини одного, кількох чи всіх спадкоємців за законом, не зазначаючи причин такого позбавлення, а також включити до заповіту інші розпорядження, передбачені правилами ЦК про спадкування, скасувати чи змінити складений заповіт. Свобода заповіту обмежена правилами про обов'язкову частку відповідно до ст. 1241 ЦК України: 1. Неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Розмір обов'язкової частки в спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення. 2. До обов'язкової частки в спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. 3. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені в заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

Розподіляючи за заповітом майно між спадкоємцями за законом, залишаючи майно одному чи кільком із них, позбавляючи права на спадкування одного чи всіх спадкоємців за законом, заповідаючи своє майно будь-яким особам, зокрема стороннім, заповідач не має права позбавити права на спадкування тих своїх спадкоємців, для яких законом встановлена обов'язкова частка. Такими спадкоємцями

є неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкодавця. Це найближчі до нього особи, які незалежно від змісту заповіту мають право вимагати, щоб їм була залишена зі спадщини половина їхньої законної частки. Неповнолітніми є особи, що не досягли вісімнадцяти років. Непрацездатними вважаються жінки, що досягли 55 років і чоловіки 60 років; інваліди I, II, III груп незалежно від того, чи призначена їм пенсія. Спадкоємці інших черг навіть за відсутності спадкоємців першої черги, а також внуки та правнуки спадкодавця право на обов'язкову частку не мають [1, с. 346]. Обов'язкова частка виділяється в тому разі, якщо порушуються права такого спадкоємця: він не зазначений у заповіті або йому заповідана частка, що є меншою від обов'язкової. Спадкоємці, які мають право на обов'язкову частку, незалежно від змісту заповіту отримують половину частки, яка б належала кожному з них у разі спадкування за законом. Під час визначення розміру обов'язкової частки в спадщині враховуються всі спадкоємці за законом, які б спадкували, якби такий порядок не був змінений заповітом. водночас враховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. Якщо спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку, у майні спадкодавця припадає частка, рівна обов'язковій або більша, то правила цієї статті не застосовуються.

Коли заповідана частина майна, обов'язкова частка вираховується, виходячи з вартості всього спадкового майна, але виділяється такому спадкоємцеві з тієї частини майна, яке не охоплено заповітом, а залишена частина такого майна розподіляється між рештою спадкоємців за законом. Якщо такого майна недостатньо, тоді суми можуть бути утримані із частини майна, що заповідано.

Якщо заповідачем для спадкоємця, що має право на обов'язкову частку, у заповіті встановлені обмеження й обтяження,

зокрема виплата боргу, то вони є дійсними лише в тій частині, яка перевищує його обов'язкову частку.

Відповідно до ст. 1234:

1. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

2. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Заповідачем може бути будь-яка фізична особа, яка є цілком дієздатною, має тестаментоздатність. Відповідно до ст. 34 ЦК, цілком дієздатними є фізичні особи, що досягли вісімнадцяти років (повнолітні). Повну цивільну дієздатність особа також може набути в разі реєстрації шлюбу (ст. 34 ЦК) до досягнення повноліття. Крім того, повна цивільна дієздатність може бути надана особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, особі, яка досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (ст. 35 ЦК).

Не можуть складати заповіти особи, хоча і повнолітні, однак визнані встановленим законом порядком недієздатними (до таких належать особи, що не здатні усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу (ст. 36 ЦК)); особи, які склали заповіт під час, коли вони не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними (ст. 225 ЦК). Не можуть також складати заповіти особи, хоча і повнолітні, але з обмеженою цивільною дієздатністю, що встановлена судом внаслідок зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, а також коли особа страждала на психічний розлад, що істотно впливав на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керування ними (ст. 36 ЦК). Водночас заповідач має бути дієздатним на момент складання заповіту. Подальша втрата дієздатності заповідачем, після складання заповіту, не робить його недійсним, тоді як складання заповіту недієздатною особою буде недійсним завжди, навіть якщо в подальшому вона стане дієздатною.

Заповіт як правочин, безпосередньо пов'язаний з особою заповідача, пови-

нен бути здійснений особисто останнім. Здійснення заповіту через представника не допускається. Не допускається також складання заповіту від імені кількох осіб, за винятком заповіту подружжя щодо спільного майна.

Відповідно до ст. 1257 ЦК, недійсним заповіт визнається в такому разі: якщо заповіт складений особою, яка не мала на це права; коли заповіт складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення. За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідає його волі. Недійсність окремого розпорядження, що міститься в заповіті, не має наслідком недійсність іншої його частини. У разі недійсності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах [1, с. 420].

Заповіт як правочин підпорядковується загальним правилам про вчинення правочинів та їхню недійсність. Заповіт, складений недієздатною особою, представником від імені заповідача, тобто особами, що не мають права на його складання, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його посвідчення та форми, є нікчемним (абсолютно недійсним). Тому визнання такого заповіту недійсним судом відповідно до ст. 215 ЦК непотрібне.

Заповіт, складений особою, волевиявлення якої не було вільним і не відповідає її волі, може бути визнаним недійсним тільки за позовом зацікавленої особи з наданням відповідних доказів цієї обставини. Наприклад, складання заповіту під впливом насильства з боку спадкоємця.

Заповіт може бути визнаним недійсним не повністю, а частково. Тому недійсність його окремих розпоряджень не має наслідком недійсності його загалом. Наприклад, заповідач своїм заповітом порушує права спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку. Заповіт у цій частині є недійсним. Можливе також зазначення в заповіті такої умови, що суперечить моральним засадам суспільства. У частині цієї умови заповіт буде недійсним. У решті умов воля заповідача зберігає чинність.

Якщо заповіт визнається недійсним загалом, то настає спадкування за законом. Спадкоємець, який позбавлений права на спадкування таким заповітом, закликається до спадкування на загальних підставах.

Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту мають зацікавлені особи, частіше – спадкоємці за законом. Такий позов може бути поданий до суду тільки після смерті заповідача.

Судова практика склалася таким чином, що незначні, формальні порушення процедури посвідчення заповітів не можуть визнаватися підставою для недійсності цього правочину. Зокрема, посилання на порушення таємниці заповіту само собою не може бути підставою для визнання заповіту недійсним, якщо він складений відповідно до волевиявлення спадкодавця. Крім того, несвоєчасне внесення відомостей про заповіт до Спадкового реєстру аналогічно не може визнаватися підставою для недійсності правочину. Наприклад, реєстратор відмовляє у внесенні відомостей до Спадкового реєстру, якщо відсутня плата за внесення відомостей або якщо оплата здійснено не в повному обсязі (п. 2.8 Положення про Спадковий реєстр). Безумовно, зазначена обставина не повинна впливати на дійсність заповіту. Також відсутність у заповідача паспорта громадянина України не є достатньою підставою для визнання заповіту недійсним. Описки й інші незначні порушення складення, підписання заповіту не призводять до його недійсності, якщо судом встановлено, що вони не впливають на вільне волевиявлення заповідача. Як зазначено в п. 6 листа Вищого спеціалізованого суду України від 16 травня 2013 р. № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування», відсутність у тексті заповіту напису, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори, виконкому місцевої ради, але в межах нотаріального округу, не є істотною умовою для визнання заповіту недійсним, якщо судом буде встановлено, що форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК, і волевиявлення заповідача було вільним. Заповіти можуть посвідчуватися не лише нотаріусами, а й посадовими особами

органу місцевого самоврядування. Водночас має бути враховано, що за змістом ст. 1251 ЦК заповіт може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування лише за відсутності нотаріуса в населеному пункті. Аналогічне за змістом правило міститься також у ст. 1 Закону України від 2 вересня 1993 р. № 3425 «Про нотаріат». Обставинами, які надають заповідачеві можливість вибору суб'єкта посвідчення, не можуть бути великі черги в нотаріальній конторі, відсутність грошей тощо.

Як свідчить аналіз судової практики, суди часто визнають недійсними заповіти, посвідчені посадовою особою органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК) та іншою посадовою, службовою особою (ст. 1252 ЦК). Причому під час розгляду цивільної справи виявляються порушення порядку посвідчення заповіту, що не впливають на свободу волевиявлення заповідача, а мають переважно характер порушення процедури. Проте суди кваліфікують такі порушення як суттєві, і на їх підставі визнають відповідні заповіти недійсними. Згідно з п. 1.2 Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р. № 3306/5, нотаріальні дії вчиняють посадові особи, на яких за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування покладено вчинення цих дій. У зв'язку із цим суди під час вирішення питання про недійсність заповіту мають перевірити, чи ухвалювалося органом місцевого самоврядування рішення щодо надання відповідним особам права вчиняти нотаріальні дії, зокрема посвідчувати заповіти. Якщо таке рішення не ухвалювалося, то заповіт вважатиметься посвідченим із порушенням законодавства.

На нашу думку, визнання заповіту недійсним – дуже спірне питання. Хоча законодавчо прописано умови признання заповіту недійсним (нікчемним), громадяни з недобрими намірами або ті, що не згодні із заповітом, можуть його оскаржити судовим порядком. Через те, що людина, якою був написаний заповіт, померла, однозначно довести її адекватний душевний

і фізичний стан під час складання заповіту дуже важко, як і довести наявність повної фізичної та юридичної дієздатності. Також важко відстежити, чи дійсно дотримувалися всі визначені законом умови під час складання заповіту, через що й виникає багато судових справ із цього питання.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши і дослідивши зазначене питання, ми пропонуємо внести деякі поправки до порядку складання заповіту, а саме: по-перше до ст. 1247 ЦК України додати ще один пункт: «Текст заповіту має бути оголошено заповідачем і записано на відео нотаріусом або уповноваженою особою згідно із чинним законодавством». Ми впевнені, що за наявності такої додаткової умови спадкоємці матимуть змогу особисто побачити психічний і фізичний стан заповідача. Це, на нашу думку, зменшить кількість судових спорів і дозволить іти в ногу з нинішнім часом. Також, на нашу думку, необхідно внести ще один пункт до ст. 1247 ЦК України, а саме: «Заповідач повинен додати медичну довідку про стан здоров'я на момент складання заповіту». Наявність такого пункту також необхідна, оскільки нотаріус або уповноважена особа відповідно до законодавства матиме вагомі гарантії того, що заповіт складається відповідно до власної волі заповідача, і факт його нікчемності буде дуже важко поставити під сумнів.

Список використаної літератури:

1. Цивільний Кодекс України. К., 2003.
2. Бірюков І.А. та ін. Цивільне право України: навчальний посібник. К., 2001. 480 с.
3. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: лист ВССУ від 16 травня 2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13.17>.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Т. 2. 2011.
5. Положення про Спадковий реєстр, затв. наказом Міністерства юстиції України від 7 липня 2011 р. № 1810/5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11/print1478382555758058>.
6. Постанова ВСУ від 26 грудня 2011 р. в справі № 6-73цс11. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/FF81F6D780C50D96C2257C92003A5FCA).

7. Постанова ВСУ від 20 лютого 2013 р. у справі № 6-2цс13. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/96FEC8E1B5A0ADC2C2257C92003A695E).
8. Цивільне право України: підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. К.: Істина, 2003. 816 с.
9. Цивільний кодекс України: коментар. Харків, 2003.
-

Полищук М. Г. Понятие завещания и основания считать его недействительным

Статья посвящена рассмотрению понятия «завещание», составления завещания, способов признания завещания недействительным в соответствии с действующим законодательством Украины, судебной практики по этому вопросу в Украине и странах мира.

Ключевые слова: завещание, суд, гражданское право, гражданский процесс, наследственное право, наследство, нотариус, наследование.

Polishchuk M. The concept of a will and the grounds for its invalidity

I examined issues of will, making of will, ways of recognizing a invalid will according to the current legislation of Ukraine, judicial practice in this issue in Ukraine and countries of the world .

Key words: testament, court, civil law, civil process, inheritance law, inheritance, notary, inheritance.